

Олена Балера

Українські громадські об'єднання Російської Федерації: проблеми формування організаційних структур для розвитку національної освіти (1991–2012 рр.)

Статтю присвячено визначенню та аналізу основних напрямів і форм діяльності українських громадських організацій Росії, спрямованої на формування організаційних структур та навчальних закладів для розвитку національної освіти.

The article is devoted to the designation and analysis the main directions and forms of activity of Ukrainian public associations in Russia which is aimed at formation of organizational structure and training institutions for development of national education.

Розвиток національної освіти для українських громад діаспори є однією із найважливіших умов збереження національної ідентичності. Асиміляційні процеси серед українців Російської Федерації є особливо швидкими, що зумовлено близькістю російської та української культур, відсутністю дієвих механізмів державної допомоги національним меншинам країни у задоволенні національно-культурних потреб, а також організаційною слабкістю українських національних товариств Росії. З огляду на це, вивчення та аналіз діяльності українських громадських об'єднань Російської Федерації щодо налагодження процесу освіти українською мовою, викладання українознавчих дисциплін та створення для цього відповідних організаційних структур і навчальних підрозділів є важливим і актуальним завданням української історичної науки, яке зумовлене необхідністю вирішення існуючих у даній сфері проблем в процесі розробки програм співробітництва нашої держави із представниками української діаспори Росії.

У процесі роботи над статтею авторкою опрацьовано наукові публікації українських дослідників Л. В. Божук, А. А. Булди, М. М. Галік, М. Б. Закірова, І. М. Ключковської, Л. І. Мазуки, А. А. Попка, О. Н. Хорошковської, І. Б. Якуц та ін., присвячені аналізу державної політики України стосовно підтримки українського шкільництва за кордоном та висвітленню окремих аспектів національно-культурного життя російських українців у 1990-х – на поч. 2000-х рр., в яких міститься цінна інформація для розуміння умов та специфіки розвитку освітньої діяльності українських організацій Росії [3; 4; 5; 6; 8; 12; 18; 21; 22; 28; 36; 37]. Важливу фактологічну інформацію щодо розвитку та діяльності українських громад окремих регіонів та міст Російської Федерації у 1990-х – на початку 2000-х рр., включаючи їх роботу стосовно формування організаційних структур у галузі національної освіти, можна знайти у наукових та науково-популярних статтях російських авторів А. М. Авраменка, В. Я. Бабенка, В. Ю. Висоцького, В. С. Ідзя, Л. В. Найденко, В. М. Нанаки, В. М. Пилипчука, Е. М. Познякової, В. Є. Халімончука та ін. [1; 2; 7; 14; 23; 24; 26; 27; 35]. Незважаючи на те, що значна кількість українських та російських науковців торкаються у своїх працях окремих аспектів та проблем розвитку української освіти в Росії, на сучасному етапі ще не створено наукових робіт, в яких би містилися ґрунтовний аналіз та теоретичні узагальнення щодо історії освітньої діяльності української спільноти Російської Федерації як одного із напрямів забезпечення їх національно-культурних потреб та збереження національної ідентичності.

Виходячи з цього, метою даної публікації є визначення та аналіз основних напрямів і форм діяльності українських громадських організацій Росії, спрямованої на формування організаційних структур та навчальних закладів для розвитку національної освіти.

Наприкінці 1980-х років в Російській Федерації розпочинається процес відродження національно-культурного життя української громади. На території усієї країни виникає низка

українських громадських об'єднань, переважна більшість яких мали культурологічну та економічну спрямованість і одним із важливих напрямів своєї діяльності вважали створення українських освітніх закладів.

Впродовж 1990-х – поч. 2010-х рр. центром українського культурного життя Росії була і залишається Москва, де зосереджено найчисельнішу українську діаспору (за даними перепису населення 2002 р. – 253644 особи [21, с. 96]), яка має значний науковий та освітній потенціал. Одним із успішних проєктів в галузі освіти, здійснених представниками української спільноти Москви, стала діяльність у 1995–2008 рр. Українського освітнього центру при середній школі № 124, який було створено на підставі рішення Московського міського департаменту освіти. Представниками місцевої адміністрації центру було надано приміщення для проведення занять, яке зусиллями українських громадських організацій та спонсорів було відремонтовано та обладнано необхідними для навчання матеріалами (в цей проєкт було вкладено 25 тис. дол.). В Українському освітньому центрі діти могли факультативно вивчати українську мову та предмети українознавчого циклу, працювали хореографічне та фольклорне відділення, у 2007/2008 навчальному році було набрано перший клас з українською мовою навчання. Однак у квітні 2008 р. цей освітній заклад було ліквідовано під приводом відсутності затвердженої Міністерством освіти і науки Росії програми досліджень, що, на думку керівництва провідних українських організацій Москви, стало одним із проявів погіршення українсько-російських міждержавних відносин на найвищому рівні [29].

На сучасному етапі єдиною державною загальноосвітньою школою Москви, де викладаються предмети українознавчого циклу, є лицей № 1555 при Московському державному лінгвістичному університеті. У 2000 р. в лицейі було створено клас з програмним вивченням української мови як профільної, однак на сьогодні в цьому навчальному закладі існує лише невелика група дітей, що вивчають українську мову як іноземну [9, с. 1; 33]. У жовтні 2005 р. за підтримки Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою при Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя у Культурному центрі України в Москві відкрито українську недільну школу для дітей 7–14 років, де вивчається українська мова, історія України, українознавство, музика, хорівий спів, а також англійська мова у поєднанні з українською. Значну допомогу школі у здійсненні методичного забезпечення викладання надають також представники Академії педагогічних наук України, Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України та Уфимської філії Московського державного педагогічного університету ім. М. О. Шолохова [13, с. 2]. Крім цього московські школярі мають можливість вивчати українську мову та предмети українознавчого спрямування в групі «україністика» Московського міського палацу дитячої та юнацької творчості на Воробйових горах, кількох недільних або суботніх школах, що існують при освіт-

ніх установах та українських товариствах Москви, зокрема у недільній школі ім. П. Поповича; на курсах української мови при Культурному центрі України в Москві, а також в Українському дитячому культурно-освітньому центрі, що існує при Бібліотеці української літератури Москви, де навчальним планом передбачено вивчення української мови і літератури, історії України, українознавства, музики та хореографії [25, с. 1; 33].

У кількох вищих навчальних закладах Москви викладається українська мова або українознавчі дисципліни у блоці слов'янської філології. Згідно з українсько-російськими міждержавними угодами у 1998 р. при Московському державному відкритому університеті було засновано Український інститут (нині Український університет), де здійснюється підготовка фахівців зі спеціальності «українська мова та література». На філологічному факультеті Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова створено групу з викладанням української мови як другою слов'янської. В Московському державному лінгвістичному університеті українська мова вивчається на перекладацькому факультеті як третя слов'янська за програмою другої. У складі Московського державного відкритого педагогічного університету створено Українсько-російський інститут, студентам якого викладається українська мова, література та історія України. Українська мова як іноземна викладається також в Московському державному університеті міжнародних відносин та Дипломатичній академії при Міністерстві закордонних справ Росії [9, с. 2; 15, с. 4; 30, с. 3].

Незважаючи на досягнення представниками України під час п'ятого засідання Підкомітету з питань гуманітарного співробітництва Українсько-російської міждержавної комісії (червень 2011 р.) та у ході інших дипломатичних зустрічей домовленості з російською стороною про відкриття у Москві української загальноосвітньої школи або класу та значну інформаційну роботу щодо популяризації цієї ідеї, здійснену Посольством України в Російській Федерації, українську школу так і не було відкрито через брак достатньої кількості заяв від батьків дітей (що було обов'язковою умовою міждержавних домовленостей). Українська громадськість Москви, на жаль, не виявила достатньої активності при вирішенні цього питання [20, с. 1; 29].

У цілому слід відзначити, що попри наявність окремих успіхів у розвитку української освіти в Москві, кількість навчальних закладів та інших організацій, де вивчаються предмети українознавчого циклу, є недостатньою для задоволення національно-культурних потреб «московських» українців.

Найбільш високих результатів щодо розвитку національного шкільництва вдалося досягти українській громаді Республіки Башкортостан завдяки активній позиції керівництва Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану «Кобзар», що зуміло налагодити плідну співпрацю з представниками республіканської та місцевої адміністрації, працівниками відділу міжнародних договорів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, а також з кількома українськими науково-дослідними інститутами та навчальними закладами. На території республіки діє 4 загальноосвітніх і 3 недільних школи, де викладається українська мова та предмети українознавчого циклу, зокрема муніципальні загальноосвітні середні школи села Золотоношка Стерлітамацького району, села Троїцьке Благоварського району, села Степанівка Аургазинського району, середня школа № 9 та українська недільна школа

ім. Т. Шевченка Кіровського району міста Уфи, національна українська недільна школа «Злагода – Согласие» Калінінського району Уфи, недільна українська школа міста Салават [32, с. 385]. В селі Золотоношка Стерлітамацького району працює єдиний у Росії виховний комплекс (дитячий садок та школа), де всі діти (близько 70 осіб) вивчають українську мову [20, с. 3]. Впродовж 1993–2009 рр. викладання української мови велось у неповній загальноосвітній школі села Санжарівка Чишминського району. На базі цієї школи проводилися семінари та конференції, присвячені актуальним проблемам викладання української мови, літератури та інших українознавчих дисциплін у російськомовних школах, однак 2009 р. школа припинила своє існування через відсутність дітей шкільного віку. Наприкінці 2000-х років перестав існувати також Український національний центр для дітей «Дзвіночок», що діяв у Демському районі Уфи [17; 32, с. 385–386].

В Уфимській філії Московського державного гуманітарного університету імені М. О. Шолохова здійснюється підготовка викладачів української мови на бюджетній основі, а також створено можливості для вивчення рідних мов за вибором студентів, коли нарівні з башкирською, татарською та російською мовами навіть студенти нефілологічних спеціальностей, об'єднуючись у одну групу, вивчають українську мову як рідну. На базі філії було проведено низку міжнародних навчальних семінарів з метою пошуку нових підходів, форм та методів в організації викладання предметів українознавчого циклу в освітніх закладах Російської Федерації та науково-практичну конференцію «Україністика в Росії: історія, стан, тенденції розвитку» (листопад 2009 р.). Впродовж 1997–2004 рр. в Уфимському педагогічному коледжі № 1 працювало українське відділення, де студенти, які навчалися за спеціальністю «навчання в початкових класах» оволодівали додатково фахом учителя української мови. Відбулося кілька випусків за вказаною спеціальністю (у 2001, 2002 та 2005 рр.), однак у 2004 р. набір на неї було призупинено через відсутність абітурієнтів, що бажали б навчатися за цією спеціальністю, та наявність проблем із працевлаштуванням молодих спеціалістів. В Уфі також створено філію Українського університету, що діє при Московському державному відкритому університеті, де підготовка спеціалістів з української мови та літератури може здійснюватися на платній основі [15, с. 4; 17; 32, с. 386].

У Стерлітамацькому районі відповідно до указу президента Башкортостану М. Г. Рахімова у 1999 р. було створено унікальний для Російської Федерації державний заклад – Історично-культурний центр українців Башкортостану «Село Золотоношка», метою якого стало узагальнення напрацювань та розробка методичних рекомендацій для українських національно-культурних об'єднань щодо збереження української культури в Республіці Башкортостан. У 2006 р. постановою уряду Башкортостану центр було перетворено у філію державної установи Будинок дружби народів Республіки Башкортостан «Український історично-культурний центр «Золотоношка» [17; 19, с. 1]. Крім цього на території Республіки Башкортостан діють Науково-методичний центр з вивчення слов'янських культур, відділення Української світової спілки професійних вчителів, Міжрегіональне громадське об'єднання «Наукове товариство українців ім. Т. Г. Шевченка», шкільний музей історії на базі українських шкіл Кіровського району міста Уфи. За фінансової підтримки уряду Башкортостану регулярно проводяться Шевченківські свята для учнів, регіональний етап Міжнародного конкурсу

на знання української мови імені П. Яцика, республіканські семінари і конференції для вчителів, присвячені актуальним проблемам викладання української мови, літератури та інших українознавчих дисциплін, а також організуються поїздки для підвищення кваліфікації вчителів української мови до Москви та в Україну. У період літніх канікул на території студентської спортивно-оздоровчої бази відпочинку «Кульчум», що належить Уфимській філії Московського державного гуманітарного університету імені М. О. Шолохова, діє україномовний табір для дітей та молоді «Кобзарик» (до кінця 2000-х років табір діяв на базі загальноосвітньої школи села Золотоношка) [10; 17; 19, с. 1–2].

Наряду зі значними досягненнями в роботі українських освітніх закладів Республіки Башкортостан впродовж 1990-х – поч. 2010-х рр., існувала низка проблем, які стримували розвиток української національної освіти в республіці, зокрема брак сучасних підручників з української мови та літератури, відсутність навчальних посібників, дидактичних матеріалів і методичних розробок з народознавства та історії України. Ускладнювали роботу вчителів українознавчих дисциплін також нестача достатньої кількості художніх творів класиків та сучасних авторів української літератури, цифрових носіїв з українськими фільмами та музичними творами, незадовільний стан шкільного обладнання у сільських районах та відсутність доступу до мережі Інтернет [19, с. 2].

В інших регіонах Російської Федерації впродовж 1990-х – поч. 2010-х рр. також тривав процес створення різного типу українських шкіл (факультативів, гуртків, класів), які організовувались українськими громадами, а фінансувались місцевими адміністраціями. Серед шкіл з українським компонентом переважали недільні школи, що діяли при українських громадських об'єднаннях Республіки Комі, Республіки Татарстан, Республіки Хакасія, Краснодарського і Приморського країв, Самарської, Свердловської, Тюменської та інших областей [11, с. 1; 35, с. 404]. Найбільша кількість шкіл, де у різних формах викладались українська мова, література та предмети українознавчого циклу існувала у середині 2000-х років. За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, станом на 2006 р. в Російській Федерації нараховувалось 8 шкіл (750 учнів), де вивчались українська мова, література та українознавчі дисципліни, 12 шкіл (840 учнів) з викладанням української мови як предмета, 13 шкіл (425 учнів), в яких діти вивчали українську мову та літературу факультативно, і 29 суботніх або недільних шкіл (892 учні) з вивченням української мови та предметів українознавчого циклу [16, с. 1–2].

Після 2006 р. відбувається поступове скорочення кількості українських недільних шкіл, причиною якого стало внесення змін до Федерального закону про освіту від 10 липня 1992 р. Федеральним законом від 29 грудня 2006 р. (№ 288 – ФЗ), згідно з яким фінансування всіх учбових закладів було передано від муніципальних бюджетів у розпорядження адміністрацій суб'єктів Російської Федерації. Внаслідок цього фінансування українських недільних шкіл було припинено і керівництво українських громад змушене було їх закрити [34; 35, с. 404]. В числі таких навчальних груп, що успішно працювали у 1990-х – I пол. 2000-х років, а потім припинили існування, були класи з факультативним вивченням української мови на базі середньої школи № 30 м. Нижнєвартовська, гуртки із вивчення українознавчих дисциплін на базі культурного центру при Українській національно-культурній автономії м. Тобольська, недільна школа «Веселка» на базі українського відділу Центру національних культур адмі-

ністрації м. Ялуторовська, недільна школа «Родослав» при Українському культурно-просвітницькому товаристві «Дніпро» м. Нафтоюганська, класи з викладанням української мови середньої школи № 26 м. Тюмені тощо [35, с. 404].

На сучасному етапі в Російській Федерації існує можливість вивчення української мови та предметів українознавчого циклу лише у 9 класах, що діють в загальноосвітніх середніх школах, та у 18 українських суботніх або недільних класах. Окрім перерахованих вище навчальних закладів Москви та Республіки Башкортостан, українознавчі дисципліни викладаються також у Заозерній школі № 16 м. Томська, середній школі № 132 м. Самари, Краснодарській дитячій школі народного мистецтва, недільних школах при освітніх установах та українських товариствах Республіки Татарстан, Ханті-Мансійського автономного округу, Камчатської і Тюменської областей. Українська мова та деякі інші предмети українознавчого циклу вивчаються в складі блоку слов'янської філології у Воронежському та Красноярському державних університетах, Томському, Новосибірському та Волгоградському державних педагогічних університетах, Уфимській філії Московського відкритого державного педагогічного університету та кількох вузах Москви [15, с. 4; 30, с. 3; 31, с. 1].

Таким чином, впродовж 1990-х – поч. 2010-х рр. як наслідок відродження національно-культурного життя українського населення Російської Федерації розпочався і триває процес утворення та активізації діяльності різного типу українських об'єднань, серед яких переважають організації культурологічного спрямування. Одним із найважливіших напрямів своєї діяльності українські громадські товариства вважали створення організаційних структур та навчальних закладів для розвитку національної освіти. Досьогодні в Росії не існує жодної державної загальноосвітньої школи, де викладання велось б українською мовою. Основними формами, в яких українським громадським об'єднанням за фінансової підтримки органів державної та місцевої адміністрацій вдалося налагодити процес становлення національної освіти, стали викладання української мови та українознавчих дисциплін на базі кількох загальноосвітніх середніх шкіл Росії, створення недільних або суботніх шкіл, а також організація гуртків та факультативних груп, де вивчаються предмети українознавчого циклу. У 1990-х – I пол. 2000-х рр. спостерігалось поступове збільшення кількості українських освітніх осередків, однак із II пол. 2000-х років внаслідок передачі фінансових повноважень в галузі освіти від муніципальних органів влади у розпорядження суб'єктів Російської Федерації значна частина українських недільних шкіл та гуртків припинили свою роботу через брак коштів. Більшою мірою зберегти свої досягнення у галузі освіти вдалося українським громадам Москви (завдяки наявності значного освітнього і культурного потенціалу) та Республіки Башкортостан (завдяки високій активності та підтримці республіканського уряду). Погіршення українсько-російських міждержавних відносин з середини 2000-х років та ліквідація центральних українських громадських організацій Росії (Об'єднання українців Росії і Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії») створює несприятливі умови для розвитку української національної освіти і значною мірою ускладнює налагодження співпраці українських товариств з представниками російських державних установ та місцевих адміністрацій. На сучасному етапі виникає нагальна необхідність розширення українських

урядових програм стосовно допомоги українській діаспорі Росії у збереженні і розвитку національної освіти.

1. *Авраменко А. М.* Україністика на Кубані: витоки і сучасні тенденції розвитку / А. М. Авраменко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє: Збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 353–356.

2. *Бабенко В. Я.* Українці в Башкирії / В. Я. Бабенко // Дивослово. – 1994. – № 3. – С. 53–54.

3. *Божук Л. В.* Реалізація Національної концепції співпраці із закордонними українцями: освітні аспекти / Л. В. Божук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Вип. 14. – С. 38–43.

4. *Божук Л. В.* Державна політика в галузі розвитку українського шкільництва в Російській Федерації / Л. В. Божук // Українська діаспора в Росії: стан, проблеми і перспективи: Матеріали науково-практичної конференції, 22 грудня 2003 р. – К.: Українська всевітня координаційна рада, 2004. – С. 48–56.

5. *Божук Л. В.* Опіка сучасної української держави українським шкільництвом за кордоном / Л. В. Божук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – Вип. 13. – С. 39–43.

6. *Булда А. А.* Проблеми української освіти російсько-українського прикордоння і шляхи їх вирішення / А. А. Булда // Українська діаспора в Росії: стан, проблеми і перспективи: Матеріали науково-практичної конференції, 22 грудня 2003 р. – К.: Українська всевітня координаційна рада, 2004. – С. 30–41.

7. *Висоцький В. Ю.* Психологічні аспекти адаптації українських мігрантів на території Російської Федерації на прикладі Республіки Башкортостан / В. Ю. Висоцький // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р. – Львів, 2006. – С. 6–8.

8. *Галік М. М.* Діяльність Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» для збереження національної ідентичності українців у зарубіжжі / М. М. Галік // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації: Збірник матеріалів другої Міжнародної науково-практичної конференції, 18–20 червня 2008 р. – Львів, 2008. – С. 178–182.

9. Деякі цифрові показники стану українського шкільництва у країнах проживання української діаспори. Довідка за 2001 рік. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2001 р. – К., 2001. – 3 с.

10. Дипломатична хроніка Міністерства закордонних справ України від 29 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/62790.htm>.

11. Задоволення культурно-освітніх потреб громадян українського походження Російської Федерації (Інформаційна довідка за 2008 р.). – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2008 р. – К., 2008. – 3 с.

12. *Закіров М. Б.* Проблеми національно-культурного відродження українців Росії в умовах трансформації Російської Федерації в останньому десятилітті ХХ ст. / М. Б. Закіров // Українська діаспора в Росії: стан, проблеми і перспективи: Матеріали науково-практичної конференції, 22 грудня 2003 р. – К.: Українська всевітня координаційна рада, 2004. – С. 20–27.

13. Звіт про роботу Культурного центру України в Москві за 2005 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2005 р. – К., 2005. – 6 с.

14. *Ідзьо В. С.* Українська діаспора в Росії. Українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія / В. С. Ідзьо – Львів: БаК, 2002. – 304 с.

15. Інформація про задоволення освітніх запитів представників закордонного українства за 2005 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2005 р. – К., 2005. – 4 с.

16. Інформація про наявність шкіл для представників закордонного українства за 2006 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2006 р. – К., 2006. – 3 с.

17. Інформація про ситуацію у сфері забезпечення культурно-мовних потреб українців у Республіці Башкортостан. Додаток до листа генерального консула Російської Федерації у Львові Є. Ф. Гузєєва редактору «Львівської газети» П. І. Гулику від 5 лютого 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lviv.mid.ru/doc/ba.doc>.

18. *Ключковська І. М.* До питання стратегії розвитку взаємозв'язків України та діаспори / І. М. Ключковська // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р. – Львів, 2006. – С. 15–20.

19. Лист заступника міністра закордонних справ України М. І. Маймескула у Міністерство освіти і науки України

від 15 червня 2007 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2007 р. – К., 2007. – 3 с.

20. Лист тимчасового повіреного у справах України в Російській Федерації В. В. Яцюка в Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України від 1 серпня 2011 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2011 р. – К., 2011. – 2 с.

21. *Мазука Л. І.* Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 91–102.

22. *Мазука Л. І.* Задоволення освітніх потреб закордонного українства як фактор збереження етнічної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11). – С. 124–131.

23. *Найденко Л. В.* Досвід роботи української недільної школи в умовах подвійного іншомовного оточення. Пошуки оптимальних програм викладання українознавчих предметів / Л. В. Найденко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р. – Львів, 2006. – С. 240–244.

24. *Нанака В. М.* Формування позитивного іміджу України шляхом просвітницької та культурологічної діяльності української діаспори / В. М. Нанака // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р. – Львів, 2006. – С. 244–269.

25. Оголошення про відкриття української школи (класу) в Москві. Додаток до листа тимчасового повіреного у справах України в Російській Федерації В. В. Яцюка в Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України від 1 серпня 2011 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2011 р. – К., 2011. – 2 с.

26. *Пилипчук В. М.* Українська освіта в Росії / В. М. Пилипчук // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє: Збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 379–381.

27. *Познякова Е. М.* Україна на Камчатці / Е. М. Познякова // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша міжнародна наукова конференція, 8–10 березня 2006 р. – Львів, 2006. – С. 269–272.

28. *Полок А. А.* Українці в Російській Федерації: чи зміниться щось на краще? / А. А. Полок // Визвольний шлях. – 1997. – Кн. 6. – С. 667–672.

29. Порушення прав українців Росії (Матеріали Української Всевітньої Координаційної Ради) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.uvkr.com.ua/news/3501>.

30. Про стан освіти українською мовою в Російській Федерації. Повідомлення прес-служби Об'єднання українців Росії і Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» з приводу відповіді засобам масової інформації офіційного представника МЗС РФ А. Нестеренка. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2007 р. – К., 2007. – 4 с.

31. Резолюція секції «Українці в Росії: історія і сучасні проблеми» V Всевітнього Форуму українців від 21 серпня 2011 р. – Поточний архів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2011 р. – К., 2011. – 2 с.

32. *Сіренко Ю.* Сьогодні української освіти в Башкортостані / Ю. Сіренко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє: Збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 385–386.

33. Українська освіта в Москві. Інформативна довідка Посольства України в Росії за 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/russia/ua/20730.htm>.

34. Федеральный закон Российской Федерации «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с совершенствованием разграничения полномочий» от 29 декабря 2006 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru>.

35. *Халімончук В. Є.* Сучасний стан та проблеми розвитку української освіти в Тюменській області / В. Є. Халімончук // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє: Збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–25 червня 2010 р. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 403–405.

36. *Хорошковська О. Н.* Про стан української освіти в Російській Федерації / О. Н. Хорошковська // Українська діаспора в Росії: стан, проблеми і перспективи: Матеріали науково-практичної конференції, 22 грудня 2003 р. – К.: Українська всевітня координаційна рада, 2004. – С. 27–30.

37. *Якуц І. Б.* Політичні аспекти діяльності української діаспори Росії / І. Б. Якуц // Сучасна українська політика. – К.: Вид – во «Центру соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 22. – С. 379–386.